

Володимир Газін
Кам'янець-Подільський

ЛИТОВСЬКА ВЕРХІВКА ТА «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»: ПОЛІТИКА ШЛЯХЕТСЬКО-МАГНАТСЬКИХ КІЛ ВКЛ СТОСОВНО КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

У статті проаналізована позиція магнатсько-шляхетської верхівки Великого князівства Литовського стосовно вирішення «українського питання» в умовах триваючої московсько-польської війни 1654–1667 рр. Акцентовано увагу на тому, що, по-перше, серед керівних кіл Литви означилося декілька угруповань, які різнилися підходами до цієї проблеми, а по-друге, у своїй більшості литовська шляхта та магнатерія, виношуючи надії, що мирна угода з Москвою створить сприятливі передумови для звільнення окупованих царськими військами литовських територій, саме з такого контексту виходили в оцінці перспектив угод з Чигирином. Відтак, лінія литовців спрямована була на недопущення будь-якого загострення в стосунках з Москвою, яке могло б ще більше ускладнити становище власне Литви. Це позначилося на позиції щодо козацької України та вирішення «українського питання», яка призвела до того, що литовці у цих питаннях підтримали «партію війни» у керівних колах Речі Посполитої.

Ключові слова: «українське питання», Велике князівство Литовське, шляхта, «партія війни».

В умовах московсько-польської війни, яка тривала з 1648 по 1667 рр. литовський фактор (події, які відбувалися на території ВКЛ та в яких безпосередню участь брало литовське військо, участь представників литовської верхівки у різного рівня переговорах, вплив литовців на формування позиції керівництва Речі Посполитої з різних питань зовнішньої політики) був вагомим чинником, який значною мірою визначав її перебіг. Це стосується й формування позиції керівництва Речі Посполитої стосовно козацької України. Без урахування литовського фактору не можливо змалювати повну геополітичну картину тогочасного військово-політичного протистояння в регіоні Східної Європи, зокрема й того, що відбувалося навколо українських земель, а також розвитку відносин Речі Посполитої та Війська Запорозького.

Даної проблеми торкалися дослідники в історичних студіях, які стосувалися власне ходу московсько-польської війни 1654–1667 рр., полько-українських та польсько-московських відносин даного періоду. У свій

час даної проблеми торкався М. Грушевський¹. У сучасній українській історіографії дана проблема (в контексті участі литовців в московсько-польських переговорах у Вільно в 1656 р., де власне «українське питання» постало в якості одного з ключових) знайшла відображення в монографії Я. Федорука². Серед російських істориків даної проблеми торкалися Л. Заборовській, Б. Флоря³, серед польських – Л. Кубала, З. Вуйцік, К. Коссаржецькій, П. Кроль.⁴ Попри це, означена проблема потребує більш детального вивчення, яке дасть змогу створити комплексну картину розвитку міждержавних відносин в регіоні в умовах Української революції XVII ст. та московсько-польської війни 1654 – 1667 рр. Власне цим і визначається актуальність даного дослідження.

Мета роботи дослідити позицію магнатсько-шляхетської верхівки Великого князівства Литовського стосовно вирішення «українського питання» в умовах триваючої московсько-польської війни 1654 – 1667 рр.

Ціль наукової роботи полягає у детальному аналізі власне поглядів представників литовської верхівки на шляхи вирішення «українського питання», їх впливу на формування загальної позиції керівництва Речі Посполитої у даному контексті.

Автором поставлена низка завдань, а саме: розкриття витоків інтересу литовської еліти до вирішення «українського питання» в умовах московсько-польської війни 1654 – 1667 рр., аналіз причин формування

¹ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. IX-2. – 776 с.; *Його ж.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. X. – 408 с

² *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Ярослав Федорук. – К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – 623 с.

³ *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории междунар. отношений в Вост. и Юго-Вост. Европе / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1981. – 180 с.; *Флоря Б. Н.* Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) / Б. Н. Флоря. – М.: «Индрик», 2010. – 656 с.;

⁴ *Kubala L.* Wojna moskiewska r. 1654-1655 / L. Kubala // *Szkiców historycznych.* Serya III. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. – 443 s.; *Kubala L.* Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660 / L. Kubala // *Szkiców historycznych.* Serya VI. – Lwów: Księgarnia wydawnicza H. Altenberga, 1922. – 651 s.; *Wójcik Z.* Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) / Z. Wójcik // *Historia dyplomacji polskiej.* T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbigniewa Wójcika. – Warszawa: PWN, 1982.; *Wójcik Z.* Traktat andruszowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1959. – 281 s.; *Kossarzecki K.* Kampania roku 1660 na Litwie / K. Kossarzecki. – Zabrze: Wyd. «Inforteditions», 2005. – 461 s.; *Коссаржецький К.* Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / Коссаржецький Кшиштоф. // *Гадяцька унія 1658 року* / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін.. – К., 2008. – С. 177-227.; *Kroll P.* Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660 / P. Kroll. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. – 452 s.

промосковської та прошведської «партиї» в середовищі литовської верхівки та визначення їх ставлення до «українського питання» та проблеми визначення шляхів та методів його розв'язання.

«Українське питання» постало в якості одного з ключових в період російсько-польської війни 1654–1667 рр. Якщо зацікавленість у його вирішенні з боку правлячих кіл як Польського королівства, так і Московської держави була очевидною (фактично від вирішення «українського питання» на свою користь залежав результат боротьби за першість в регіоні Східної Європи, а також як у Варшаві, так і в Москві стосовно України виношувалися конкретні політичні, військові та економічні плани), то в позиція литовської верхівки стосовно України сформувалася під впливом військово-політичної ситуації, що склалася в ході війни в перші її роки (1654–1655), а саме московської окупації практично всього ВКЛ. Власне по це говорить і сучасний польський історик Кшиштоф Коссажецький у ґрунтовній статті, присвяченій ставленню до Гадяцької унії керівництва ВКЛ⁵. У даному контексті слід відразу зазначити, що вчений цілком справедливо звернув увагу на те, що, говорячи про литовську верхівку, слід усвідомлювати, що вона не була єдиною. Серед литовців було декілька груп, які, зокрема, різнилися у своєму ставленні до вирішення «українського питання». Так, на думку Коссажецького, окрему позицію сформували литовська магнатерія та шляхта, яка на момент окупації Литви російськими військами перебували в Короні. Відмінна від них позиція була у тих, хто з різних причин залишилися на окупованих московитами територіях (серед останніх були такі, що постраждали від дій українських козацьких полків, що були направлені Б.Хмельницьким у ВКЛ на допомогу московським військам, а також ті, що безпосередньо не зіштовхувалися з козаками)⁶. До цього слід додати, що окреме ставлення до «українського питання» проявилось і в тих, хто в умовах розгортання московсько-польської війни пішли на укладення союзу з шведами. (Януш Радзівіл та його прихильники).

Отже, «українське питання» в політиці литовців з початком московсько-польської війни виникло в доволі несподіваному ракурсі (хоча, якщо задуматися, це було доволі логічно). Так, насамперед, воно постало в ракурсі ідеї повернення Литві втрачених у свій час (1569 р.) українських земель. При чому про це говорили як ті, що зайняли прошведську позицію, так і їх опоненти, що фактично намагалися врятуватися шляхом визнання зверхності московського царя. Про необхідність повернення за допомогою шведів захоплених Москвою земель, серед яких значили-

⁵ Коссажецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія. – С. 177-227.

⁶ Там само. – С. 177.

ся і українські території (Руське, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства) говорилося у Кейданському трактаті⁷. З іншого боку «українське питання» у стосунках з Москвою підняли й ті, що зробили ставку на московську протекцію. Зокрема, у відповідь на царські грамоти в жовтні 1655 р. до московських воєвод прибув посланець ошмянського старости Адама Саковіча шляхтич Павел Роля, що власне представив пункти, на основі яких литовська шляхта погоджувалася піддатися під владу московського царя. Там йшлося: «...щоб як панство наше Велике князівство Литовське, також краї, що здавна до нього належали, а неправомірно через чини польські від князівства Литовського відлучені, як Україна, Поділля і Волинь та інші, в єдине панство з'єднані нероздільно були. А потім з державою його царської милості вірною унією в єдності перебували, як були перед тим з Короною Польською, так щоб той народ наш с народом московським у всьому зрівняний був»⁸. Таким чином литовська шляхта, користуючись з ситуації, ставила питання про повернення до складу ВКЛ українських земель, втрачених Литвою (переданих до складу Корони Польської) у ході роботи відомого Люблінського сейму 1569 р. Це розглядалося як одна з умов нового союзу (унії) уже з Московською державою.

Надалі ставлення литовців до «українського питання» чітко проявилось у зв'язку з польсько-українськими переговорами, які в кінцевому результаті завершилися укладенням Гадяцької угоди 1658 р. Так, у той час, коли польське керівництво (передусім – королівський двір) взяло курс на мирне урегулювання відносин з Чигирином, литовці зайняли протилежну позицію.

Так, на початку 1658 р. відбулися очевидні зрушення в польсько-українських відносинах, які окреслювали перспективу можливого порозуміння. До вирішення «українського питання» шляхом переговорів і навіть компромісів схилився королівський двір. Там вважали, що це гарантуватиме забезпечення східних кордонів перед агресією з боку Москви, створить можливості без зайвого кровопролиття повернути українські землі, а також дозволить залучити козацькі полки у війнах Корони. Звичайно, як на це вказує П.Кроль, польське керівництво зважало на можливе відновлення через Україну війни з Москвою, проте там вважали її і без того неминучою⁹.

⁷ *Czapliński W.* Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej / *Władysław Czapliński* // *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660.* – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1957. – Т.1. – С. 169.

⁸ *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия... – С. 89.

⁹ *Kroll P.* Od ugody Hadiackiej do Cudnowa. – S. 63.

Поява біля керма Війська Запорозького Івана Виговського була вагомим аргументом «поміркованих», які вбачали в цьому гарні перспективи для досягнення порозуміння у діалозі з Чигирином. С.-К. Беневській ще в 1657 р. проводячи переговори з Виговським, обговорювали питання реформування політичного ладу Речі Посполитої та підтримки королівської політики з боку українського козацтва¹⁰. Тоді ж у розмовах з українськими урядовцями королівським послом були сформульовані перші ідеї «руської унії», «Великого князівства Руського», яке було б аналогічним за структурою, правами і привілеями з ВКЛ. Навіть обговорювалося питання стосовно можливості поширення козацького патронату на західноукраїнські землі, що зустрічало прихильність з боку місцевої православної шляхти¹¹.

Слід сказати, що такими жєстами королівський двір прагнув не лише припинити тривале польсько-українське протистояння, а й залучити Військо Запорозьке на свій бік у боротьбі з внутрішньою шляхетською опозицією, яка, тримаючись за свої вольності, категорично не бажала посилення королівської влади.

Відповідно, останні, аналізуючи дану ситуацію та не бажаючи реалізації королівських планів, не були зацікавлені й у мирному вирішенні стосунків з козацькою Україною. Одним з лідерів «партії війни» стосовно України виступив Єжи Любомірській, який доводив необхідність якомога швидшого замирення з Швецією та Пруссією та спрямування зусиль на «оружну реституцію» України. Він стверджував, що «...ми обернули б усі війська сюди (проти козацької України – В.Г.), – і страхом примусили б приступити до Речі Посполитої цю чернь, що тепер твердо тримається Півночі (Москви) і не хоче повертати до нас»¹².

У листі до С.Беневського від 6 (16) травня 1658 р. маршалок коронний виказував міркування, що слід, скориставшись з політичної кризи у Війську Запорозькому, змусити гетьмана Івана Виговського до визнання влади короля: «...укріпити зброєю все те, що до цих пір зроблено в Україні благородними переговорами»¹³. Перемогу над козаками як єдиний метод повернення втрачених територій розглядав і Станіслав Потоцкій¹⁴.

¹⁰ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660. – S. 63.

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 287.

¹² Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. X. – С. 299-302.

¹³ Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-ГубернаторѢ (далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1852. – Т.3. – С. 254-259; Памятники, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 3. – С. 297-300; Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej / F. R. Rawita-Gawroński. – Kraków: G. Gebethner i Spółka, 1907. – S. 69.

¹⁴ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa... – S. 65-66.

Любомірській і його партія у своїй агресивній політиці стосовно України отримали підтримку з боку верхівки ВКЛ. Чи не найбільшу активність у цьому сенсі демонстрував литовський гетьман Павел Сапега, закликаючи дати жорстку «відсічі ребелії козацької». Позиція литовців була зумовлена невдоволенням бажанням багатьох представників польської верхівки, уклавши мир зі Швецією, спрямувати всі сили на війну з Москвою, при цьому поклавши весь її тягар на плечі литовських військ та козаків, з якими мало бути досягнуте порозуміння. Литовці ж виступали за продовження мирного процесу з Москвою, реалізацію на практиці Віленських домовленостей 1656 р. та спільну польсько-російську війну проти шведів. Вирішення «українського питання», на їх думку, слід здійснювати таким чином, щоб не спровокувати загострення відносин з Московською державою¹⁵.

І надалі керівництво ВКЛ продовжувало виступати проти порозуміння з козацькою Україною. Зокрема, таку позицію демонстрували литовські гетьмани П.Сапега та В.Госевській, канцлер К.Пац та підканцлер А.Нарушевіч. Основною причиною було занепокоєння литовців, що активна дипломатія в бік Чигирини може викликати чергове загострення в стосунках з Москвою, а відтак – ще більше ускладнити становище власне Литви. Саме через дії підрозділів П.Сапєги, які спровокували зіткнення з козаками в районі р. Горині та Случі й здійснили спроби витіснити українські гарнізони з Пінського повіту¹⁶, на початку 1658 р. виявилось під загрозою зриву польсько-українське перемир'я.

Така позиція литовців була зумовлена кількома чинниками. Насамперед, литовці змушені були таким чином формувати свою українську позицію, щоб жодним чином не спровокувати якусь негативну реакцію з боку Москви (мир з Москвою там розглядали як засіб збереження своїх маєтностей та влади) та її подальшу агресію. Відтак, коли королівський двір та його прихильники в Короні поставили собі за мету добитися примирення (навіть шляхом компромісу) з козацькою Україною, щоб таким чином здобути перевагу для війни проти Москви, литовці виступали категорично проти, навпаки, закликаючи до жорстких заходів стосовно України та примирення з Москвою. Власне за таких умов шляхта та магнатерія ВКЛ склали значний відсоток «партій війни» річпосполитського політикуму в ставленні до України. При цьому частину, чи не найбільш радикальну. Слід відзначити, що Литва також піддавалася масованому тиску з боку Москви. До впливових представників литовської магнатерії та шляхти були направлені царські посланці, які різними шляхами (де погрозами, де обіцянками царських ласок, а де прямим підкупом) на-

¹⁵ Tamze. – S. 62.

¹⁶ ПВК. – Т. 3. – С. 205.

магалися прихилити литовців до підданства царю. Як наслідок це унеможливило кроки з боку Литви, які б суперечили інтересам Москви. Другий чинник був пов'язаний з традиційною опозиційністю литовської верхівки по відношенню до Корони. У Литві були вкрай незадоволені домінуючою позицією Польщі у дуалістичній державі, неспроможністю Варшави надати військову допомогу тоді як саме землі ВКЛ опинилися на передовому рубежі перед як московською, так і шведською загрозою. Насамкінець, на позицію литовців стосовно України мала вплив і внутрішньолитовська політична боротьба. Відтак, коли «партія Ралзівіллів», ще з самого початку Української революції демонструвала схильність до переговорів та порозуміння з українським гетьманським урядом, то їх опоненти (Павел Сапега, Вінцент Госевській, Кшиштоф Пац) в піку своїм супротивникам займали протилежну позицію.

Загалом політика литовської верхівки, її позиція по Україні відіграла суттєву роль в ході російсько-польського протистояння та визначила шляхи вирішення «українського питання». Як наслідок, мир з Московією був куплений ціною поділу України у 1667 р.

REFERENCES

1. *Hrushevskiy M. S.* (1997) *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.; redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. (T. 9-2).* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. *Hrushevskiy M. S.* (1998) *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn.; redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. (T. 10).* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
3. *Fedoruk Ya.O.* (2011) *Vilenskyi dohovir 1656 roku: Skhidnoievropeiska kryza i Ukraina u seredyni XVII stolittia.* Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
4. *Zaborovskii L. V.* (1981) *Rossiia, Rech Pospolitaia i Shvietsiia v sieriedinie XVII v.: Iz istorii miezhdunar. otnoshenii v Vost. y Yuho-Vost. Yevropie.* Moskva : Nauka. [in Russian].
5. *Floria B. N.* (2010) *Ruskoie hosudarstvo i yeho zapadnye sosiedi (1655 – 1661 hh.).* Moskva : «Indrik». [in Russian].
6. *Kubala L.* (1910) *Wojna moskiewska r. 1654-1655 // Szkiców historycznych. Serya III.* Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa . [in Poland].
7. *Kubala L.* (1922) *Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657 – 1660 // Szkiców historycznych. Serya VI.* Lwów: Księgarnia wydawnicza H.Altenberga. [in Poland].
8. *Wójcik Z.* (1982) *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648 – 1699) // Historia dyplomacji polskiej. T. II (1572 – 1795) / pod red. Zbignewa Wójcika.* Warszawa: PWN. [in Poland].
9. *Wójcik Z.* (1959) *Traktat andruszowski i jego geneza.* Warszawa: PWN. [in Poland].

10. *Kossarzecki K.* (2005) Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze: Wyd. «Inforteditions». [in Poland].
11. *Kossarzhetskyi K.* (2008) Velyke kniazivstvo Lytovske i Hadiatska uniiia // Hadiatska uniiia 1658 roku / redkol. P. Sokhan, V. Brekhunenka ta in. Kyiv, 2008. 177-227. [in Ukrainian].
12. *Kroll P.* (2008) Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwa w latach 1658 – 1660. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. [in Poland].
13. *Czapliński W.* (1957) Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655 – 1660. (T. 1). Warszawa: PWN. [in Poland].
14. Pamiatniki, izdannye Vriemiennoiu Komissiieiu dlia razbora drievnikh aktov, vysochaishe uchriezhdennoiu pri Kievskom, Podolskom i Volynskom Hienieral-Hubiernatorie (1852). (T. 3). Kiev : Univiersitetskaia tipohrafiia. [in Russian]
15. Pamiatniki, izdannye Kievskoiu komissiiei dlia razbora drievnikh aktov. (1898). (T. 3). Kiev. [in Russian].
16. *Rawita-Gawroński F.R.* (1907) Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B.Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków: G. Gebethner i Spółka. [in Poland].

Volodymyr Hazin

**Lithuanian Peak and «Ukrainian question»:
Politicians of the noble-magnate circles of GDL in relation to cossack Ukraine
in the conditions of the Moscow-Polish war of 1654-1677**

The article analyzed the position of the gentry-aristocratic elite Grand Duchy of Lithuania to solve the «ukrainian question» in a continuing Muscovite-Polish war of 1654–1667 rr. The attention to the fact that, first, among the governing circles of Lithuania was formed several groups that differed approaches to the problem, and secondly, the majority of Lithuanian nobility and mahnateriya, nurturing the hope that the peace agreement with Moscow will create favorable conditions for the liberation of the occupied territories Lithuanian imperial troops, with AME context of this came to assessing the prospects agreements Chyhyryn. Thus, the line Lithuanians was aimed at preventing any deterioration in relations with Moscow, which would further complicate the situation in Lithuania itself. This has affected the position on solving the cossack Ukraine and «ukrainian question», which led to what the Lithuanians in these areas supported the «party of war» in the governing circles of the Commonwealth.

Key words: «ukrainian question», the Grand Duchy of Lithuania, the nobility, the «party of war».